

FORUM

AZ EMLÉKEZÉS REGÉNYE

KAFFKA MARGIT: *SZÍNEK ÉS ÉVEK*

Ha minősíteni akarjuk Kaffka Margit életművének legjelentősebb fejezetét, egyetértéssel idézhetjük Németh László ítéletét: „A *Színek és évek* remekmű.”¹ Nem csupán az író nő teljesítményei között érdemel első helyet, kiemelkedő eredménye századunk magyar regényirodalmának is, sőt a századelő európai prózájához mérve is jelentékeny értéknek tekinthető. Az irodalomtörténeti tudat mindig számon tartotta, értő méltatói kezdettől elismeréssel szóltak róla, érdemei sohasem sikkadtak el. Az utóbbi időben Kaffka legjobb ismerője, Bodnár György tett sokat e nagyszerű alkotás értékeinek tudatosításáért, mindeddig ő elemezte a legalaposabban, jellemezte a legtüzetesebb figyelemmel. Természetesen a nagy mű kimeríthetetlen, gazdagságával mindenkor lehetőséget ad az újabb megközelítési kísérletekre, egyenesen megkívánja az újraolvasást, s az ismételt interpretációk mind többet tárhatnak fel egy-egy remekmű értékvilágából, a jellegzetességek egyre szélesebb körét tekinthetik át.

Ezek a jegyzetek messze vannak a teljesség igényétől, inkább csak néhány részlet élesebb megvilágítására töreksenek. Az értelmezésben egyetlen szempontot igyekszünk hangsúlyosan érvényesíteni. Emlékezés-szerkezetű tudatregénynek tartjuk a *Színek és éveket*, és azokról a sajátosságokról szeretnénk beszélni, amelyek rendre levezethetők az emlékező formából, elválaszthatatlanok a megformált emlékezés-élménytől.

¹ Németh László: *Két nemzedék* (1970) 123.

Az emlékezés vezérszerepe

Ha a regénystruktúrát meghatározó legfontosabb formateremtő elvet keressük, mindenképp az emlékezés szerepére kell figyelnünk. Nem ún. szerzői elbeszélésről van szó, hiszen a narrátor a regény világához tartozó fiktív alak, maga a főszereplő, aki a történetet retrospektív narrációként adja elő. A főhős tudatvilága ebben az elbeszélésformában különlegesen fontossá válik, mert a mű valóságának minden részlete ezen a tudatszűrőn megy át, a központi alak – az elbeszélő „én” – szemléletében tükröződik. Egy alakra komponált mű a *Színek és évek*, s ez esetben a főhős-funkció kivételes nyomatékokat kap, mert az alakok hierarchiáját tekintve is nyilvánvalóan kitüntetett helyzet mellé ráadásul az elbeszélői szerep birtoklása társul. Voltaképp tudatregény Kaffka alkotása, természetesen nem a század tudatáram technikájú regényalakzataihoz hasonlító, hanem leginkább azzal a regénymodellel rokonítható, amelyet később Németh László valósított meg, és tudatteremtő, lélekteremtő regénytípusnak nevezett. Kaffka számára is egy tudatvilág megteremtése volt az elsőrendű epikusi feladat, s ebbe a tudatba kellett belevetítenie az élmények egész rendszerét, a regény teljes esztétikai valóságát. Miként az alkotó, az olvasó is szükségképp behelyezkedik abba a perspektívába, amelyet a főalak tudatműködése alakít ki. Ebből a nézőpontból tekinthetünk ki mindenre, ami az elbeszélésben szerepet kap. Események, jellemek, emberi kapcsolatok mind innen tekinthetők át. A befogadónak a „főhős lelkéből kell kinéznie” a világra.

A tükrözés persze nem egyidejű, hanem visszatekintő. Ekként a narratori tudat az emlékező magatartással olvad össze. Az elbeszélő „én” élettörténete az epikai alapréteg, s ez az „életem regénye” emlékezésésként bontakozik ki előttünk; úgy rögzíthető, ahogyan az emlékezetben megőrződött. Emlékezetére kell hagyatkoznia a regény asszonyalakjának, ha elmúlt életét folyamatként akarja végigkövetni, újra föl

kívánja építeni, egészként szeretné ábrázolni. Az elbeszélés tehát emlékezőként valósul meg, a *Színek és évek* az emlékezés regényeként formálódik meg. Anyagát a feltámasztható emlékképek rendszere adja, a regényvilág emlékké távolodott valóságból szerveződik. Az emlékező tudatműködés nem csupán az élmények fölélesztője, belőle származtatható az elbeszélésmód, a módszer is. Ekként az emlékezés korántsem valami járulékos vagy másodlagos eleme a regény rendszerének, éppenséggel a leglényegesebb komponense, jellegadó alkotórésze, amely uralkodó erővel rendeli maga alá a struktúra valamennyi alkatrészét. Az egész formanyelv, maga az epikai alakzat a módszernek is törvényt szabó emlékezésből, a történetközlés emlékező alapformájából eredeztethető.

Igen sok a nyeresége ennek az epikai alapformának. Lehetővé teszi az anyag olyan egyéni és modern alakítását, amely a századeleji magyar prózában kivételesnek számít, sőt a kortársi epikában is kezdeményezőnek ítélnél. Az idősíkok megkettőzésével lehetőség nyílt olyasfajta időkezelésre, amely a viszonyítások sokféle változatára épített rugalmas és organikus időrendszert eredményezett. Megkettőzhető ebben a szerkezetben a történet is, hiszen a múltban játszó cselekmény háttereként folyvást ott van a másik eseménysor, a jelenbeli, mely az újraélés révén, az emlékidézés mozzanataiból áll össze. Természetesen a két réteg közt itt is különféle vonatkoztatások és egymásravetítések létesítenek eleven kapcsolatot. Az emlékező beállítottság sokszínűvé teszi a földéző „én” reakcióit, magatartását – a megelevenedő életszakaszok természetéhez igazodó érzelmi állapotok váltakozását eredményezi; egyaránt magába foglalhat szenttelenül tárgyilagos, nosztalgikusan lírai és gondolati jellegű élményelemeket. Az alaphelyzet olyan élmények átélésére és birtokbavételére képesíti az emlékezőt, amelyekhez más körülmények között nem férközhetne közel. Az emlékezés pozíciójának élménykitágító és élménysokszorozó hatalma is van. Alapélményé

válik az emlékező tudatban maga a visszatekintés, az elveszõ múlt újraélése, mely számottevõen meggazdagítja az emlékekbe záródott élménytartalmakat. Nagy nyereség, hogy belülrõl ábrázolható az emlékeibe merülõ tudat színjátéka, a „visszafelé élõ” személyiség pszichikuma. Tág teret kap a formateremtõ lelemény és tudás is: a regényalkotó tényezõk közül például az idõ, a cselekményszerkezet, a motivációs rend vagy a kompozíció meglehetõsen szabadon, szigorú kötöttségek nélkül alakítható. Az emlékezés mechanizmusához való igazodás sokféleképpen igazolhatja és hitelesítheti a szubjektivitást, az egyszeri és különös megoldásokat is.

Az emlékezés alaphelyzete

A regény különleges szépségû nyitó fejezetében érzékeltesen jelenik meg az emlékező „én” élethelyzete. A tárgyias, életképi, hangulati és reflexiós részletekbõl összeáll a földidéző szituáció, plasztikus kép formálódik a tudatállapotról, a visszanezõ asszony érzelm- és gondolatvilágáról. Az öregkor küszöbére ért Pórtelky Magda magára maradt, élete a teljes egyedüllétbe fordult. A hajdani nagy család már régen szétesett, két férjét eltemette, lányai is felnõttek, messzire mentek tõle. Az egyedülmaradás véglegesnek látszik immár. A hõsnõ kikerült az élet zajló forgatagából, célképzetek már nemigen foglalkoztatják, életigénye lefokozódott, a korábbi ambíciók értelmüket veszítették. Emberi kapcsolatai elsorvadtak, tevékenysége nem érinti mások életköreit, s õt sem zavarja senki. Az egyéniség minden tekintetben önmagára utalt. A magánytudattal összefonódik a céltalanság érzése. El is fáradt, a nehéz sors eseményei, a küzdelmes és keserves életpróbák igencsak elfárasztották. A cselekvést ebben az állapotban jószerint a semmittevéshez közel járó mindennapi szöszmötölések helyettesítik, a tétova révedezések és tûnõdések pótolják. Igazában egy lehetőség maradt: elmeren-

geni az életút fordulatain, számba venni a hajdanvolt idők eseményeit, magyarázgatni és elemezgetni a történeteket, visszamerülni a múltba.

Elégikus szomorúság járja át a helyzetfestő részeket. Pedig az emlékező nem akar siránkozni, panasztalanul veszi tudomásul az élethelyzetet, érzelmei és indulatai is lefokozottak. Szelíd megadással és beletörődéssel fogadja el sorsát, az előtörténetet is, a jelenlegi állapotot is. Arról igyekszik magát meggyőzni, hogy most már „úgyis mindegy volna”, ha szerencsésebben alakult volna életpályája, az sem sokat változtatna a végkifejleten. Az indulat nélküli belenyugvás, a szenvtelenség érezteti a megtörtséget, s arra is utal, hogy ebben az egykedvűségben adva van a mély, szkeptikus rezignáció érzelme és szemléletmódja is. Kiábrándultság, a csalódott és sikertelen életű ember gondolkodása és mentalitása nyilatkozik meg abban, ahogy Pórtelky Magda „az öregség szelidülésében” kétkedő iróniával, a nagy dolgokat is kicsinyítő érték szemlélettel és kívülről nézve elmélkedik az emberek törekvő szerepjátzásáról, „magahitő fontoskodásáról”, a „kinn” mindig, minden nemzedék föléptével újrakezdődő „komédiáról”. A világból kiszorult személyiség távolságérzete és kérdőjeleket rajzoló beállítottsága fejeződik ki ebben. Megjelenik a passzivitásban, elzártágban és kudarcérzetben motiváltan felnővő közönyösség és kételkedés.

Nem tagadható, hogy a nagyon is összezsugorodott életkörben jelen van az emberiesnek érezhető bensőség, mely valamelyes tartalmat ad a mindennapoknak. A korábbi balszerencsés kalandokhoz, a sok rosszat hozó forgatagos életmódhoz, a farsangos kavargáshoz képest akár a békés és háborítatlan nyugalom övezetének is tarthatnánk. Ám ennek a zavartalanságnak és harmóniának ára van, szükséges hozzá a lemondó igénytelenség, a vágytalanság s az akarat nélküli lélekállapot, a „semmit újra nem kezdenék” feladó magatartáselve. Érdektelenné lesz ebben az átélésben a jövő is.

Jórészt épp ez a távlatlanság és tartalmi elszegényedés, hiány magyarázhatja, hogy a tudatban az emlékválóság a jelen fölé nőhet, a múlt valósággal rátelepszik a közvetlen szituációra, mindenható erővel szorít ki az átélő lélekből mindent, ami nem tartozik szervesen a múlt idők tartományába. Pontos és kifejező az önvallomás: „Valósággal visszafelé élek.” A múlt életbetöltő szerepet nyer, az egyetlen realitás rangját kapja, úgyszólván magának követeli az átélőt. Rá van tehát utalva lélektanilag is az asszonyi hős a maga emlékvilágára, személyes múltjára, életszükségletként jelentkezik számára az emlékezés, az emlékező létforma. Nyilvánvaló, hogy az emlékező hangoltságának, a „visszafelé élésnek” megvannak az elsőrendű élethelyzeti forrásai és föltételei Magda jelenében. A korábbiaknál jóval nagyobb szerephez jut ebben a csökkent intenzitású életszakaszban a bölcsekedő révedezés, az eszmélkedés, a gondolkodó tűnődés is. A hiány, a passzivitás és a távlatlanság szükségszerűvé teszi a gondolatok múltbafordulását, a meditációk múltra irányulását. A személyiség egyetlen lényeges birtoka a múlt idő, az elpergett élet élménye, a gondolkodás is hozzátapad tehát, a jövő már érdektelenné látszik. Ami az asszony életében lényeges, a múltban rejtőzik, onnan fejthető ki – nem utolsósorban épp a gondolati értelmezés eszközeivel.

Elemzés és rekonstrukció

Az emlékidézés a történetek értelmezésére is lehetőséget kínál. A visszánézésben nem pusztán az utólagos újraélés fikciója és lélektani valósága bontakozik ki, kínálkozik az elemzési alkalom is. Lehetővé válik az önelemzés, az összegző számvetés, a szembesülés és a mérlegelés. Egészként támad fel az egykori élet, egybeállnak a múlt szétszórta és széttagolt egységei, s ily módon összefoglalhatja életútját a hátranéző „én”. Az eltávolodás részint felejtést is jelent, némely mozzanat elhomályosult már, ugyanakkor a távlatnyerésben

adva van a felülről nézés, az átfogó látás, vagyis a tisztázás és az elemző feldolgozás lehetősége. Az átélő szembesítheti a régenvolt eseményeket mai ítéleteivel, tisztábban láthatja a hosszú történet láncolatát, s benne önmaga helyét és szerepét. Értékelhet, értelmezhet, okokat fürkészhethet, átvilágíthat megannyi homályban maradt összefüggést, kihüvelykezheti a leglényegesebbnek látszó motívumokat. Él is ezzel az alkalommal a főszereplő; közvetlenül bizonyítják az eseményidézés narratív formáira ráfonódó reflexiók, tételes gondolatközlések, elemző és viszonyító alakzatok, amelyek behálózzák az elbeszélést. Az emlékezés tehát sors- és életértelmezés, megértési és önelemzési kísérlet is.

Szembeötlő az emlékezés újrateemtő és átértelmező funkciója. A kapott összkép ugyanis a földidéző tudatban alakul ki, s a tudatállapot, az ennek megfelelő nézőszög a jelenhez kötött, a közvetlen élményhelyzettől is meghatározott. Az emlékezés egyszeri magaspontról láttatja a tűnt időket, a tengernyi részmozzanatot is magukban hordó életösszefüggéseket. Az emlék összeforr ezzel a perspektívával. Aki vállalja, elfogadja, behelyezkedik, annak tisztában kell lennie azzal, hogy egész múltját egy adott nézőpontból tekinti át, s így ez az áttekintés – legalább részleges érvénnyel – újraélést, újraértelmezést, teremtést is magában rejt. Nem utolsósorban épp az egységbenlátás eredményeként, a szét-hullott fragmentumok egészbe állításának megvalósulása révén. Nem mellékes tehát az emlékezetműködés alkotó, rekonstruáló jellege. A múltelemzés aktív és teremtő tükrözést is jelent. De így is nyilvánvaló, hogy a hősnő önjellemzései, emlékbeállító műveletei tárgyilagosak; az önszemléletet és a múlt értékelését az önámító illúziók, megszépítő ábrándok és eszményítő elfedések kerülése jellemzi. Az emlékezetben megformálódó világ – jóllehet irányított és nem kis részben újjá-teremtő visszaidézés eredménye – nem szakad el önelvűen az eredeti élményanyagtól, szerveződése lényegében híven követi a valóságos életút mozgását, egy élettörténet eredendő való-

ságának modelljét. A múlt sokszorosán összefügg az emlékezetben a jelennel, de a jelenbeli állapot és szituáció nem kebelezi be a korábbi történetet, nem semmisíti meg annak viszonylagos öntörvényűségét és önállóságát. A rekonstruálás elve nem engedi szóhoz jutni a felforgató szubjektív önkényt. A rendező, egybefoglaló, összefüggéseket teremtő és tudatosító – vagyis nem mechanikusan és szervetlenül rögzítő, hanem újraélő és újjáteremtő – emlékezés nem torzít, nem deformál valószerűtlen és hiteltelen módon. A valóság normáját nem sérti meg az emlékezet teremtő munkája; az aktivitás valójában a múlt sajátá tétele, személyes élményi elsajátítását, sajátos megszerzését szolgálja.

Emlékezéstechnika

Az előbb mondottakhoz is szorosan kapcsolódó jelenség, hogy átszövik a regényt magára az emlékezési folyamatra, annak élményére utaló s az emlékezetműködés jellege felől tájékoztató megjegyzések és vallomások. Természetesen az emlékezéstechnika szempontjából korántsem egyedül ezek a közvetlenül beavató részletek érdemelnek figyelmet. Bár szerepük fontos, valójában csak nyílt megfogalmazásai és jelzései az emlékezetmozgás folyton ható áramainak és törvényeinek. Az elbeszélésbe beiktatott reflexiók azt közlik pregnáns alakban, amit a mű bármelyik fejezetében igazolva és megvalósultan láthatunk.

Az emlékezet működésére vetnek fényt azok a vallomásrészletek, amelyek a bizonytalanságot, az időnkénti elbizonytalanodó tétováság állapotát érzékeltetik. Az emlékezőnek olykor éreznie kell, hogy a részletek s az összefüggések a távolság miatt esetenként már a homályba húzódtak, a felejtés megnehezíti a pontos fölidézést, a szabatos rögzítést. „Ha emlékezném most...” – tekint vissza Magda a Horváth Dénessel való első találkozásra. „Már csak zavarosan emlé-

szem . . .” – jegyzi meg, az első férj halála előtti események megelevenítésével bajlódva. „Mint kusza álmjelenetek tűnnek eszembe . . .” – összegzi a Pestre utazást megelőző periódus eseménytörténetét. „Hogy is volt aztán?” – teszi fel az emlékezet erőfeszítéseire utaló kérdést, mielőtt a szinyéri tűzvész követő időszak krónikáját elkezdené. Az efféle kommentárok beszédesen vallanak a retrospekció nehézségeiről, arról a küzdelelről, amelyet a visszatekintő egy-egy mozzanat vagy nagyobb életszakasz hiteles életrekeltéséért vív. Ezzel rokon természetű megnyilvánulás az olyan emlékezes-technikai érdekű megfigyelés, amelyik az emlékek összeolvadásának élményére, az összefolyó időre, az egybemosódó és egymásba csúszó képekre vonatkozik. „Minden úgy összemosisodik” – tapasztalja nemegyszer a múltba hatoló tudat. „Néha össze is fut a szemem előtt sok összefüggés” – állapítja meg, s igen jellemző lehet az a részlet is, amely az emlékkeveredés tapasztalatát az időmúlás következményeivel kapcsolja össze: „Most már nem tudnám megmondani, melyik bálon volt ez, vagy majálison talán. Lehet, hogy több ilyen pillanat emléke többféle esetből keveredik most össze bennem. Olyan régen volt!” Ezek a vallomásrészletek is az emlékezés különös élményállapotához visznek közelebb, a távolságérzetből eredő sajátságosságok körébe vezetnek. Arról tájékoztatnak, milyen nehéz eleget tenni a pontosság és hitelesség követelményének, mennyi akadályon kell átjutnia annak, aki világos és hű képet szeretne kapni a múltból, a távolodó tekintet előtt egyre inkább tagolatlanul összemosisó részletekről.

A múltidéző és múltteremtő tudat azonban másfajta meg-
lepetésekben is részesül. Az is hozzátartozik az emlékezes-
folyamat teljességéhez, hogy az előbbiekkal sokszor épp ellen-
tétesen: a messzetűnt emlékek szinte váratlanul éles fénybe
kerülnek, oly világosan körvonalazódnak, mintha nem is a
messzeségből jönnének elő. Ilyenkor nincs semmi elhal-
ványodás és megfakulás, nem kell küszködni a feledés követ-

kezményeivel, a képek mintegy önkéntelen és spontán módon ugranak elő, rajzolatukban nincs szakadozottság, elevenek és közeliak, élesek és áttetszőek. Sokszor van alkalma az emlékező „én”-nek ilyesféle meglepetés-élmények rögzítésére, a bizonyosság jó érzésének kifejezésére is. „Milyen világosan emlékszem a mi szobánkra!” – kiált fel Pórtelky Magda, a gyermekkori miliőre gondolva. „Nagyon élénken” emlékszik egy-egy hajdani estére a gyermeki időkből. „Úgy látom ezt!”, „mintha most is látnám”, „Úgy emlékszem . . .!”, „soha el nem felejttem”, „olyan elevenen megmaradt bennem” – idézhetők a jellegzetes felkiáltások, amelyek valamely tárgyi emlék, hangulat, epizód vagy érzelem feledhetetlen megőrződését és rögzülését konstatálják. A távolság – talán paradox módon, talán nem – alkalmanként a megértő és átvilágító emlékezet segítőjévé is válhat, nemcsak tompít és fátyoloz, alkalomadtán tisztít és tisztáz, éléssé tesz és kiemel. „Most, messziről, tisztán látom . . .” – az ilyenfajta reflexiók tanúskodhatnak a rekonstruáló emlékezésnek erről a sajátosságáról. A mondottak mellett persze még sok minden árulkodik az emlékezetmozgás jellegzetességeiről – a szelekció mozzanataitól kezdve az idő-átugrás példáin át az ún. elkalandozás néhány esetéig vagy az előretaló, előretekintő kapcsolatteremtések és viszonyítások dinamikus játékáig.

Érzelmek játéka

Az újraéltető és újjáteremtő magatartás az emlékezés-folyamatnak abban a tulajdonságában is megnyilvánul, hogy a visszanéző múltira irányuló érzelmei és hangulati reakciói dinamikusan váltakoznak a fölidőzés menetében. Látható a hangulati és érzelmi viszony folytonos hullámmozgása. Újra és újra megfigyelhetők ebben a tekintetben az előjelváltások. Az eltűnt idő „egyszövésű”-nek látszik, mintha egybefolyna. Valójában mégis így, hiszen kiderül az áttekintésből, hogy

az élettörténet tagolható – és tagolódó – periódusokra válik szét, s igazában mindegyik szakasz más-más üzenetet tartalmaz, különböző értékjelet kap az utólagos összegzés során, tehát a jelenbeli érzelmrejdületek és reflexiók is minduntalan módosulnak. A megidézõ állapot és magatartás élményszerkezete és érzelmi jellege, hangulati töltése ily módon korántsem egynemû, éppenséggel sokrétû és gazdag motívumrendszerû.

Akaratlanul is szüntelen értékeli és minõsíti a tudat a fölelevenített képeket, a részleteket és a nagyobb életrajzi fejezeteket. Ezek a lélektani jelenségek is a múlt és jelen közti szoros kapcsolatot demonstrálják, a mégoly távoli élet-tartományok élményi közelségét bizonyítják. Igaz, úgy érzi Pórtelky Magda, eltávolodott már oly mértékben a régi idõktõl, a valaha volt állapotoktól, hogy a messzeség tudatában úgyszólván kívülállóként tekinthet végig múltján. „Néha egészen úgy tudok rá gondolni, mint egy idegenre” – vélekedik, egykori önmagára emlékezve. „Mint valami idegen, tarka képeskönyvet, úgy forgatom, lapozgatom néha a múltamat” – utal a távolságérzetre. A távlatbirtoklást mintegy föltételként jelöli meg: „Csak az merjen ítélve és kutatva végigemlékezni a múltján, aki már úgy teheti, mintha kívül álló második személyrõl volna szó”. Mégis nyilvánvaló, hogy ez a beállítottság egyáltalán nem jelent – nem is jelenthet! – érdektelenséget és érzelmi közömbösséget. Az érzelmek eleven játéka, a vonzódás és távolodás, a vágyakozás és elfordulás kettõssége szépen igazolja ezt. Hogyan is merevedhetne bele az emlékező a szenttelen kívülálló, az idegen szemlélõdõ szerepébe, amikor saját múltjáról, önmagáról van szó! Ami elmúlt, akármily messzetûnt is, életének leglényegesebb része, igazi tartalma. Nem maradhat közönyös, nem színlelhet szenttelenséget a hátranéző „én”. Ki is szabadulnak az érzelmek, áttörnek az egykedvûség és fáradtság rétegeit, váltakozó alakban kísérve az emlékek láncolatát.

A változatok közül csupán egyet emelünk ki: a nosztalgia motívumát. Ennek a jelenléte különösen azért érdekes, mert a sikertelen és elrontott élet emlékei viszonylag kevés alkalmat kínálnak a megindultságra, az ellágyult és vágyakozó visszarevédesre. Vannak azért így is melengető, földerítő és visszakíváncozást ébresztő részletei az élettörténetnek. A fölerősödött nosztalgia rövid szakaszra vonatkozik. Leginkább a gyerekkor néhány emléke és a kamaszlány életének rövidke ideje válik ki a múltból, a „gyerekkor gazdagságából” villannak elő a legszebb képek, a „szép, mámoros” hangulatok, az „üde ragyogású színek”. „Milyen jó volna mindent visszakeresni; ifjúságunk tarka perceit, szavaink dallamát, ruhánk, hajunk régi színét s az akkori napsugárét, mely szökdelte és fényesedett rajtunk!” – hangzik a vallomás. Adva volt a védettség, a bensőség, a biztonságérzet is a „boldog és szép” régi időben. A korai évek ragyognak legszebben a messzeségből, átvilágítanak a jelenbe is, vonzásuk erős, nosztalgiaikeltő hatalmuk nagy. Velük más emlékképek aligha vetekedhetnek. Előrehaladva mind ritkábban tűnnek fel „kedves idők” vonzó epizódjai. Fogyatkoznak az olyan mozzanatok, amelyeken megnyugvással, visszasóvárgó meghatódással pihenhet meg az emlékező tekintet. De így is fölrémlelenek még olykor kedvet adó részletek, „szép percek”, „drága negyedórák”, főként az első házasság legkorábbi szakaszából, s a múlt egyre sötétebb tárnáiból később is fölfénylik egy-egy esemény, kaland, szituáció, mely örömet szerez az elégikusan merengő asszonynak. Ezek a motívumok ellenpontozzák a szomorúságot, a mély rezignációt és a fájdalmakat – és egyúttal többszólamúvá gazdagítják az emlékezés alapélményét, színesebbé teszik a visszafogott érzelmek világát.

Eseményrajz és időszerkezet

Jól kirajzolódik a *Színek és évek*ben az eseménytörténet rendje, pontosan követhető a cselekmény menete. A meg lehetőszen nagy időtartamot átfogó regénytörténet szerkezetileg mégis sajtyszerűen alakul, s ebben elsőrendű szerepe van az emlékezőtechnikának, annak tehát, hogy az események az emlékező felidézés formáiban tükröződnek. Az emlékezőműködés főként azzal alakítja lényegbevágóan a cselekmény jellegét, hogy természetéből eredően fragmentál, különböztet az egyes szakaszok között, részekre szabdalja az eseményszálakat, válogató funkciót is betölt, szigorú kötöttségek fegyelme nélkül szakíthatja meg az elmondást, átugorhat periódusokat, ide-oda válthat, csaponghat szinte, megengedi az eseménymellőzést és az eseményösszevonást. Ez a cselekményszerkezet lehetővé teszi olyan egységek kiiktatását, amelyek másfajta regényalakzatban esetleg kikerülhetetlenek, mert a hézagtalan motiváció elve megköveteli részletes és láncolatossá az ábrázolásukat. Él is az emlékezőre épített regényforma lehetőségével Kaffka, az elbeszélésben kitűnően alkalmazkodik választott hősnője tudatmozgásához. Ezért lehet a mű cselekményszervezésében gyakori a váltás, az elmetszés, a tagoló megoldás; követe az emlékező szelekciós műveleteit, félig irányított, félig spontánnak tetsző kiválasztó játékát.

Szorosan összefügg a cselekménymenettel, és nagyobb rész az emlékező jellegzetességeihez igazodik a regény időszerkezete. Kaffka regényírói módszere nem alkalmazza az emlékezőre építésből eredő szubjektív időformák végletes változatait. Nem töri össze a lineáris időrendet, nem cserélgeti szeszélyesen az idősíkokat, nem olvasztja szét az időkereteket. A kronológiai jelzések szabatosan jelölik az idő folyását, amely előrehaladó, a szabályos egymásutánosság törvénye szerint alakul. Ellentmond ez az asszociatív természetű időjáték elvének, az időélmény nagyfokú szubjektívizálásától tartózkodó magatartásra mutat. A visszaemlékező tényéből

adódó művészi lehetőségek azonban így sem maradnak kihasználatlanul. A cselekményrajz viszonylagos szakadozottsága eleve együtt jár az időfolyamatok tagolásával, utólagos átalakításával. Az elbeszélésben nem mosódnak össze az időhatárok, nem figyelhetők meg szeszélyes előre- és hátrasiklások, de az objektív idő élményi szubjektivizálásának a jele, hogy az egyirányú időmozgás folyamatossága megszűnik. Némely időegység feltűnően kinagyítódik az emlékezetben, máskor viszont esetleg esztendőnyi tartamok vagy éppen évek esnek ki belőle.

Az idő is tagolódik az emlékezetben, ami egyszerre jelentheti azt, hogy folyamatossága a visszaidézés irányító és újrendező hatalma révén részekre szabdalódik, ezek az egységek más-más nyomatékot kapnak – de azt is, hogy objektív szerkezete nem bomlik fel, részei nem folynak egybe a szubjektivitás merő önkénye szerint. Mégis: a múltidézésben szóhoz jut az időnek az a változata is, amit élményidőnek, emlékezésidőnek, szubjektív-belső időnek – bergsoni fogalommal: tartamnak – lehet nevezni. „Csak azokat a napokat vesztettük el igazán, amelyekre nem emlékszünk” – fogalmaz egy helyen Pórtelky Magda. Pontos utalás ez arra is, hogy az elmúlt élet, az elsüllyedt múlt hozzá van kötve az emlékezethez, egyedül általa támadhat életre, csak az emlékvilágban lehet valóságértéke. Annak maradhat meg az élményminősége, amit az emlékezés megragadhat. Az újraélés aktusaiban derülhet ki, mit őrzött meg a személyiség a hajdanvolt benyomások rengetegéből. Ezt a szétválasztást, az emlékezetműködés megelevenítő és elemző műveleteit, a hangsúlyok szétosztását – vagyis a múlt virtuális újjáteremtését – mindenekelőtt az élményidő törvényszerűségei szabályozzák. Hogy az évek, események sokaságából mi vált jelentőssé és jelentéssé, azt elsődlegesen a szubjektív élményátélés határozza meg, s ez az átélés kristályosítja ki végül a belső idő alakzatait, amelyek összetarthatják a lélekben élő valóságot.

A visszatekintő múltösszegzésben tehát emlékké alakul át a valóság, s az átlényegülés korántsem követi mechanikusan az emlékező egyéniség belső világától független időfolyamatok ritmusát, merev szabályszerűségét. Érvényre jut – a regényt idézve – a „kalendáriumi változások” tempójától elkülönülő szubjektív mérés, az emberi saját idő mértékrendje, amelyről az emlékeibe zárt asszonyt néhányszor közvetlenül is oly kifejezően beszélteti Kaffka. A „belső mérés” érezheti az időt olykor „egyszövésűnek”, összetorlódónak, megsűrűsödőnek és felhígulónak, lelassultnak és felgyorsulónak, telítettnek és kiüresedettnek, éles rajzolatúnak és elmosódónak.

Nyilvánvalóan az emlékező tudat külön-saját időélménye alakítja ki a regény időrendszerét. Ebben a személyes időélményben, az egyéni élményvilághoz rendelt időtartamban szervesen együtt él a múlt és a jelen, az emlékezet összefonódottan tartalmazza a múltbeli és a jelenbeli kötöttségű élményelemeket és azok időformáit. Nem a mechanikus egymásutániség és szétválasztottság alakzataiban nyernek életet az elmúlt s a jelenvaló élményrétegek, az idősíkok nem különülnek el. A múlt idő áthatol és átolvad a jelenbe, a múlt s a jelen hangjai – a bergsoni jelképet használva – osztatlan egységet alkotnak a „dallamban”, mely az emlékezés révén együtt hullámoztatja az idő különböző áramait. A jelen magába fogadja az újra birtokba vett múltat, s az organikus összeolvadás nyomán létrejön az idő múlásával különvált rétegek olyasfajta együttélése és egyidejűsége, mely a tartam kategóriájával nevezhető meg. Ez a lélektani tartam adja az emlékezet voltaképpeni idejét, s az emlékezésfolyamat úgy is tekinthető, mint a „durée réelle” megszületése, életreklítése és epikai megformálása. Bergsonizmus nélkül, pusztán a regényanyag önálló és merészen egyéni strukturálásával állította elő Kaffka Margit a megírás idején nagyon is újszerű időrendszert.

Líraiság, impresszionizmus, kompozíció

Méltatói a *Színek és éveket* a prózai impresszionizmus legszebb példái közt tartják számon.² Természetesen az impresszionista sajátosságokat is kapcsolatba lehet állítani a regény emlékező alapformájával. Az összefüggés több tekintetben is nyilvánvaló. Magától értetődően kaphat itt szerepet az impresszionizmus hangulatkultusza, hiszen ismert lélektani tény az emlékezés erős hangulati befolyásoltsága. Az emlékek roppant sokszor hangulatforrásokból erednek, hangulati tartalommal telítődnek, az emlékképekben fontos a hangulatiság eleme. A hangulatok mintegy őrzik az eseményeket, körülveszik a különféle mozzanatokat, hangulati közegbe záródva maradnak meg az elpergett epizódok. Ez a hangulat az emlékezetben könnyen feltámadhat, az emlékezés élményhelyzete megelevenítheti a régi hangulatélményeket, s ezek úgyszólván magukkal hozzák a hozzájuk tapadt eseményes képeket, a múlt egy-egy teljes fejezetét. Magát az alaphelyzetet sűrű elégikus hangulat járja át, nagy atmoszfératemtő erővel. Részint ez az elégikus hangulatiság lebeg ott az egész elbeszélés fölött. Másfelől az emlékezés jelenéből kiáradó hangulati tartalom szinte vonzza az elmúlt hangulatélményeket – és egyben irányítja is a kiválasztást, a föléleszthető hangulatképek szerveződését. A múlt némely visszaidézett részletében épp a hangulati varázs ismételt átélése az elsődleges, hozzá mérve minden egyéb másodrendű. Többször felbukkannak az emlékezetben ilyesféle összefoglaló hangulatképek, amelyek mintegy jelenvalóvá varázsolják egy-egy életszakasz vagy egyszeri esemény hangulatkörét, s ilyenkor az emlékrajsz is szembeötlően hangulatfestő jelleget kap.

²Bodnár György: *K. M. regényei* (Bp. 1962) bevezető tan. 39. – Rónay György: *A regény és az élet* (1946) 271. – Czine Mihály: *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig* (1960) 431.

A hangulati telítettség gyakran felfokozott líraiságba olvad át, s a hangulati áramokkal feltöltött lírai elemek szerepe is nagyrészt az emlékezéssel van kapcsolatban. Megjelenik a líraiság a földézett múlt számos emlékében. Olyan epizódok, életmozzanatok is megelevenednek az emlékező tudatban, amelyeknek magas a hangulati és érzelmi hőfokuk, feltűnő a lírai színezetük. Megőrződött bennük ez a tartalom, s amikor a hajdani élményeket visszahívja az emlékidéző „én”, magukkal hozzák a beléjük zárt hangulatokat és líraiságot is, s ezek átsugároznak a jelenbe. Elsősorban a nosztalgiát keltő emléképeket övezi ez a hangulatlíra, amely a regény „varázsos atmoszférájának” (Czine Mihály) is egyik elsőrendű alkotórésze. A legfontosabbnak és leggazdagabbnak az emlékezés élményhelyzetéből fakadó lírai áramokat érezhetjük. Ez a szituáció telítve van lírai elemekkel, mégpedig elégikus és rezignált hangulatlírával. Az elfáradt és magányba süppedt személyiség borongó és szomorú vallomáslírája itatja át a nyitó és záró képből festett élethelyzetet, s ennek a lírai színezésű alaphelyzetnek a háttérsugárzását szakadatlanul tapasztalhatjuk, az emlékidézés bármelyik periódusában. Nem is csupán az egyedüllét, a lélek önmagára utaltsága motiválja a fájdalmas tónusú lírai szólamokat. Az elégikus hangulatiségben és a líraiságban ott borong a vesztes és elrontott élet szomorú vallomásossága, az emlékekben élés, az emlékező lét érzésvilága, és ott bujkál ebben a hangoltságban az időélmény, az elmúlásérzet szinte metafizikai sejtelmekbe játszó mély szomorúsága is.

Gazdagon érvényesülnek az emlékezésben – a hangulati benyomások és a lírai futamok mellett – a tárgyias impressziók is. Kiderül, hogy rengeteg apró konkrétum, tárgyi emlék, érzékletes mozzanat és látványelem maradt eleven a tudatban. Színek, fények, illatok, különféle természeti képek, az egykori milió részletei elevenednek meg újra, oly sugallatosan és élénken, mint ha nem is választaná el őket a jelentől az évek sokasága. Az emlékébrázolásban különleges jelen-

tőséget nyernek az efféle részletek. Az emlékezet valósággal rá van utalva erre a „tárgyi segítségre”, működésében nélkülözhetetlen a számtalan impresszió. Az emlékező tudat szenzualizmusa szembetűnő impresszionista sajátságként fogható fel. A szenzuális élmények is egyszerre két forrásból erednek: jönnek az idők mélyéből, és közülük nem egy a jelen terméke. Mindkét változathoz hozzátapad a képzelet, s a benyomások két típusa hat is egymásra, az emlékezés áramában kölcsönhatásba kerülnek az innen-onnan villanó impressziók, keverednek az érzékelések. Idegenek az emlékezés számára az elvont szemléleti formák, a megidézés csupán az érzékletesség, a tárgyias konkrétság formáiban mehet végbe. Az impressziókra hangoltság, a szembeötlő szenzualizmus és a hangulati, lírai érzékenység természetesen különleges módon megsokszorozza a vizualitás funkcióját az elbeszélésformában. Az impresszionizmus látványkultusza, látványélményekre alapozott leíró módszere s a látás szerepét kitüntető festői hajlama feltűnően érzéketlen hatását a *Színek és évek* stílusvilágában, nyelvi rétegeiben is.

A „jellegzetesen impresszionista színfoltok” (Czine Mihály) sokasága van együtt a regényben. Nem csupán a „színfoltok” kialakításában, hanem a mozaikos technikával történő elhelyezésükben is fölismerhető a regényepikában lehetséges impresszionizmus formáló módszere. A szerkesztésről szólva Szerb Antal³ „kompozícióatlan kompozíciót” említ, mely szerint az író „építés és kihegyezés nélkül rak egymás mellé élményeket és figurákat”. Ez a paradox meghatározás inkább szellemes, mintsem szabatos. A *Színek és évek* kompozíciós formája természetesen nem építés és szervezethez nélküli, a regényszerkezet korántsem a részek esetleges egymásmelletti-ségéből alakul ki. Nyilvánvaló, hogy a cselekmény megszakítottasága, az időtényező alakulása, az impresszionizmustól

³ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet* (V. kiadás; 1972) 472.

ösztönzött festő technika – vagyis az emlékezésformából fakadó sajátosságok együttese – nyomatékosan befolyásolja a kompozíció jellegét is. A megrajzolt alaphelyzetből indul el a múlt megelevenítése, és a lezáró egységben is a jelen idejű szituációhoz tér vissza az ábrázolás, ezzel mintegy keretbe foglalva az emlékezési folyamatot. Az emléksor komponálásában a tagoltság és a világos szakaszosság érvényesül, látható az igazodás az életút ritmusához, nincsenek önkényes és nehezen követhető perspektíaváltások, a kihagyások és megszakítások nem teszik szakadozottá és törmelékszerűvé vagy kuszává az emlékközléseket, nem zilálják szét a szerkezetet.

A formateremtés végeredményben a más narrációs alkatú regények motivációs módszeréhez, szoros és szigorúan zárt, hézagtalan folyamatosságú kompozíció típusához viszonyítva laza és mozaikos szerkezeti modellt eredményez, de ez a szerkezet aligha valami gondatlanság és hanyagság következménye. A mű kompozíciója összhangban van azokkal a formáló elvekkel, amelyek az emlékezés formájú elbeszélésben gyökereznek. Az emlékezés nemcsak az anyagot teremti meg, módszert is ad, ekként a komponálást is meghatározza. Az emlékezetműködés törvényei tökéletesen igazolják a kompozícióban megfigyelhető sajátosságokat – így a mozaikosságot, a lazítottságot, a részletezés és a részletek fölött átsikló összefoglalás váltakozását is. Voltaképp csak az asszociatív elvű tudatáramtechnika robbanthatná szét az összefüggő szerkezetet, ebben a tudatregény-struktúrában azonban szó sincs ilyesmiről.

Áthatják a regény világát a líraiság különböző eredetű hatóelemei, a hangulati effektusok, az impresszionista színek bevonják a mű valóságát. De csak oly mértékben, hogy végül is nem lazítják fel az ábrázolás határozott körvonalait, csak mérsékeltlen szubjektívizálják a realista elbeszélés szemléleti alapformáit. A realista ábrázolásmódba olvad bele az impresszionista színesség és a hangulatlíraiság, hozzájárulva

Kafka realizmusának egyénítéséhez. A lírai-szubjektív regényalkotó elemek kiegészítik és gazdagítják az objektív-epikus elbeszélő formákat.

Portré és körkép

Az emlékezésekből összeáll a nagyszabású jellemrajz, a teljesnek érezhető személyiségportré. Összefüggően rajzolódik ki az asszonyi életút, egy lélek története, látszik az egyéniség, az alkat és a sors egysége. A visszanézésben a nagyarányú önvallomás, a vallomásos kitárulkozás, az önjellemzés közvetlen alkalmá is benne van. A régenvolt élmények megélevenítéséből, az értelmező és elemző viszonyításokból, valamint a jelenbeli érzelemvilág és gondolkodás feltárásából kialakul a rendkívül plasztikus személyiségrajz.

Németh László szerint „annyi kékharisnya közt ez az öreg asszony” az író nő „legrokonszenvesebb nőalakja”. Pórtelky Magda valóban értékes, rokonszenvet ébresztő karakter, jóllehet semmiféle nagy cselekedetre nem telt erejéből, és élete sikeresnek egyáltalán nem nevezhető. Értékei nem különlegesek, inkább átlagosak, s ráadásul csak részben teljeseznek ki, részlegesen valósulnak meg tetteiben. Környezete legtöbb tagjánál mégis különb lélek, érzékeny és józan, őszinte és okos, elviselésre képes, érzelmei tiszták, álságokhoz nem folyamodik. Ez a nemes asszonyiség azonban egyedül a sorsvállalásban, a türésben, a kiszolgáltatottság elszenvedésében tud igazán felmagasodni. Mindvégig megvan a jellemben valami visszafogottság – például szerelmi viszonyaiban is –, visszatartó és korlátozó tétovaság, elfogadó és belenyugvó hajlam, megkötő passzivitás. A „vad tevésvágy” sohasem nyilatkozik meg sorsalakító tettekben, önmegvalósító gesztusokban. „Úgy látszik, nem voltam küzdésre és függetlenségre alkalmas!” – összegzi utólag, s az áttekintett múltnak valóban ez az egyik legnyilvánvalóbb tanulsága.

Lélektani típusa szerint alterocentrikusnak nevezhetnénk az egyéniséget, hiszen „mindent csak más által – egy férfi által” tudott elképzelni, mindig „más révén, egy férfi révén” akarta céljait elérni, minduntalan félt az önálló döntéstől, szüntelen másra hagyatkozott, mástól várta az eligazítást, és az „igazi, nagy dolgoktól, elhatározásoktól” visszariasztotta „valami különös gyávaság”. A szenvedély és az akarat vagy téves és kisszerű vállalkozásokra sarkallja – „lenni valaki Szinyéren” –, vagy jelt sem ad magáról, eleve önmagába fullad. Amíg Magda védettséget élvez, nagyobb törés ebből sem származik, amikor viszont rászakadnak a megpróbáltatások, élete megzavarodik, a tehetetlenség kiütközik, a karakter válságba kerül, sorsa menthetetlenül elromlik. Nem következik be tragikus összeomlás, hirtelen katasztrófa, de az egyéniség felőrldése s az életkudarc feltartóztathatatlan. Sikertelen és szomorú sors képe bontakozik ki a felsereglő emlékekből, s mindez átsugárzik a jelenbe is, a melankólikus közérzetet, a rezignált életérzést táplálja.

Az emlékezésre épített ábrázolás igen élesen megvilágítja azokat az egyénfölötti tényezőket is, amelyek behálózzák a kiemelt emberi sorsot. A *Színek és évek* megszövi főalakja köré a társadalmat, roppant gazdagon ábrázolja az életközéget, amelyben Pórtelky Magda története kifejlik. Nemhogy elszigetelné az egyéni érvényút a társadalmától, a két tartomány szoros kapcsolatát érzékelteti. Kiváló megjelenítő erővel mutatja meg az alkat, a karakter társadalmi meghatározottságát. A személyiségábrázolás realista korpéppé tágul, s ebben a széles körképben hiánytalan látéleletet kapunk egy történeti korszakról, a századvég időszakáról, ezen belül elsősorban arról a rétegről, amelyhez Magda is tartozik, s amelyről a magyar próza oly sok változatban beszélt: a dzsentri életéről. „Mennyit tud Kaffka erről a süppedő világról, s milyen pontosak az ismeretei” – írja Bodnár György.⁴

⁴ Bodnár György: K. M. (*A magyar irodalom története* V. 226.)

Valóban: csodálhatjuk a freskó részletbőségét, áradó gazdagságát, szinte zsúfolt színességét, árnyaltságát és szuggesztív hitelességét. Az emlékezetben megjelenő valóság az ábrázolt életkör igen mély ismeretéről s a közlőről nézés, a belülről figyelés hatalmáról tanúskodik. Láttatja az élménytűkrözés az életmód, az emberi világ értékeit, színeit, vonzó sajátosságait is, ugyanakkor a festést mégis elfogulatlanak és tárgyilagosságában kíméletlennek tarthatjuk. Sajátos diagnosztikegyetlenség érvényesül a bajok, a kórtünetek számbavételében. Kaffka arra kényszeríti emlékekben élő asszonyalakját, hogy megszépítés nélkül mérje fel a maga fölnevelő világát, amelynek örökségét jellemében hordja, s amely fokozatosan szétesett körülötte, gondjaiban végül magára hagyja.

Felvonulnak három nemzedék képviselői, akik a réteg életéről, társadalmi helyzetéről, szokásairól is oly sokféleképpen vallanak. Mindannyian mellékszereplők az elbeszélőhöz képest, de ekként is sokoldalúan festett figurák, alakrajzukban nincs semmi elnagyoltság, felületes leegyszerűsítés. Egyetlen emelkedő élet sincs ebben az embersokaságban. Lefelé mennek a sorsok, megtörnek és kiüresednek, eltorzulnak és tönkremennek. Egyedül a nagymama szoborszerű alakja magaslik ki a körötte élők közül, és úgy látszik, Magda gyermekeinek van jövőjük. Ők kívül vannak azon a folyamaton, amely egy életformát sodor a romlásba, szétmállasztja a réteg életét összetartó erőket, haldoklásra ítéli a dzsentrális társadalmi létét. Az egyedi sorsvázlatokban az általánosabb érvényű törvények fejeződnek ki, a különösen ott van a megfellebbezhetetlenül törvényszerű. A mű ezt az összefüggést is tökéletesen demonstrálja. Az emberábrázolásnak minden tekintetben megvan a „társadalmi mélysége és igazsága”.⁵ Pórtelky Magda emlékeiben helyet kap a rendkívüli gazdagságú élményanyag, visszaemlékezései a lényeges

⁵Nagy Péter: *Rosta* (1965) 21.

szociológiai jelenségekre is kiterjednek. Joggal állapíthatta meg Schöpflin: „Mint társadalomrajz a *Színek és évek* mindenestre a legnagyobb szabású magyar regények közé tartozik”.⁶

Kafka 1911-ben olyan regénystruktúrát teremtett, amelyet nem csupán hazai viszonyításban érezhetünk – egész írói módszerében, formanyelvében – modernnek.

„A *Színek és évek* . . . nemcsak a legjobb magyar regények egyike – idézhetjük egyetértéssel Rónay György véleményét –, hanem állomása, nem jelentéktelen és elég korai állomása az újabb európai regény történetének is. Mét akkor is, ha ezt – annyi mindenhez hasonlóan – elfelejtettük az európai irodalmi és kritikai köztudat tudomására hozni”.⁷

Mégpedig külhoni vívmányok követése vagy utánzó átvétele nélkül volt modern, a teljes önállóság és eredetiség értelmében.

FÜLÖP LÁSZLÓ

RADNÓTI MIKLÓS: *À LA RECHERCHE* CÍMŰ VERSÉNEK ELEMZÉSE

Radnóti 1944. augusztus 17-én, alig három hónappal halála előtt írt költeményében a háborút megelőző életére, barátaira emlékezik. Megteremti a hagyományos és a modern időkezelés ötvözetét.

A gondolatmenet lényegében az első pillantásra áttekinthető hagyományos időrendet követi. Felidézi a régmúltat (a háború előtti időket), a közelebbi múltat (a háborút), a pillanatnyi jelent és egy új idősík teremtésével zárul: a jelent és jövőt magába sűrítő, jövő felé táguló, a távlatot kutató, „perspektivikus” jelenével.

De ez az egyszerű időrend nem marad érintetlen a 20. századi ember bonyolult látásmódjától, az egyén szubjektív

⁶ Schöpflin Aladár: *Válogatott tanulmányok* (1967) 306.

⁷ Rónay György: *Kafka Margit modernsége*. 1971. 111.